

УДК 347.965(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.8>**Ємець І. О.,**

кандидат юридичних наук, приватний нотаріус, докторант
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0003-9056-5346

ІНСТИТУТ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

INSTITUTE OF VICTIM REPRESENTATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: FEATURES OF ESTABLISHMENT AND HISTORICAL DEVELOPMENT

У статті розглянуто особливості становлення інституту представництва інтересів потерпілого у кримінальному процесі України. За результатами аналізу тих законодавчих змін, яких зазнавала правова система нашої держави в процесі свого історичного розвитку, зокрема, у частині правового врегулювання діяльності представників потерпілої сторони у кримінальному судочинстві, запропоновано в етапізації цього інституту виокремлювати сім самостійних етапів.

Визначено, що *перший етап* тривав у період дії звичаєвого права до періоду роздроблення Київської Русі та появи Великого Князівства Литовського. Його розвиток охарактеризовано становленням приватної розшукової діяльності, коли представництво особи здійснювалося самостійно або членами родини потерпілого, його близькими особами. *Другий етап* (XIII–XVI ст.ст.) ознаменований започаткуванням інституту адвокатури, яка здійснювала захист особи та її представництво, зокрема, на тих землях, де діяло Магдебурзьке право і Литовські статuti. Визначено, що *третій етап* (XVI ст. – 1864 р.) зумовлений стрімким розвитком ремесла, створенням цехів, фабрик, заводів, а також, професійних об'єднань і потребою представлення інтересів не тільки фізичних осіб, але й і юридичних. *Четвертий етап* (1864–1960 рр.) ознаменований становленням інституту приватних повірених, стрімким збільшенням кількості юридичних осіб (недержавних), заснуванням колегій правозаступників. *П'ятий етап* (1960–2012 рр.) продовжувався у період дії кримінального процесуального кодексу УРСР 1960 р. *Шостий етап* (2012–2016 рр.) – це перехідний період від положень застарілого кримінального процесуального законодавства до введення «адвокатської монополії», а також пов'язаний із реформуванням правового механізму регулювання професійної діяльності адвокатів в Україні. *Сьомий етап* (2016 р. – наш час) характеризується приведенням системи положень національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Вважаємо, що така періодизація відображає ті суттєві зміни, котрих зазнавав протягом свого історичного розвитку інститут представництва інтересів потерпілого в кримінальному процесі.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, інститут представництва, адвокат, правове регулювання, генеза, історичний розвиток.

The article examines the peculiarities of establishing the institution of representation of the victim's interests in the criminal process of Ukraine. According to the results of the analysis of the legislative changes in particular, in the part of the legal regulation of the activities of representatives of the injured party in criminal proceedings, it is proposed to distinguish seven independent stages in the phasing of this institute.

It was determined that the first stage lasted during customary law until the period of fragmentation of Kyivan Rus and the emergence of the Grand Duchy of Lithuania. Its development is characterized by the emergence of private investigative activity when the representation of a person was carried out independently or by members of the victim's family, his close relatives. The second stage (XIII–XVI centuries) was marked by the establishing of the institution of advocacy, which carried out the protection of a person and his representation, in particular, in those lands where Magdeburg law and Lithuanian statutes were in force. It was determined that the third stage (XVI century – 1864) was caused by the rapid development of the craft, the creation of shops, factories, plants, and professional associations, and the need to represent the interests of not only individuals but also legal entities. The fourth stage (1864–1960) was marked by the formation of the Institute of Private Attorneys, a rapid increase in the number of legal entities (non-state), and the establishment of attorneys' colleges. The fifth stage (1960–2012) continued during the period of the Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR of 1960. The sixth stage (2012–2016) is a transitional period from the provisions of the outdated criminal procedural legislation to the introduction of the "lawyer monopoly", as well as related to the reform of the legal mechanism for regulating the professional activity of lawyers in Ukraine. The seventh stage (2016 – our time) is characterized by bringing the system of provisions of national legislation into compliance with international standards in human rights protection. We believe that such periodization reflects the significant changes that

the institution of representing the victim's interests in criminal proceedings underwent during its historical development.

Key words: *criminal proceedings, victim, institution of representation, lawyer, legal regulation, genesis, historical development.*

Постановка проблеми. Діяльність щодо представництва особи з метою захисту й охорони її прав, забезпечення реалізації її свобод і законних інтересів, відіграє вагомe значення в сучасному світі. Такий напрям діяльності є вагомою складовою правозахисної та правохоронної діяльності. У спеціальній літературі означені напрями діяльності уповноважених на те суб'єктів, пов'язують із таким різновидом соціальної діяльності, як правозахисна [1, с. 137; 2, с. 71].

Запровадження правозахисної діяльності відбулося ще у період антифеодальних революцій. У сутнісному аспекті вона охарактеризована таким державноорганізованим суспільством, котре засноване на правових принципах рівності, поваги прав людини, народного суверенітету та поділу влади. Погоджуємося з думкою В. В. Копчі щодо того, що правозахисна функція сучасної держави є невід'ємною складовою конституціоналізму в рамках забезпечення національного правопорядку сучасної держави. На сучасному етапі правозахисна діяльність займає пріоритетне місце серед функцій держави і полягає у здійсненні діяльності щодо захисту, а також втілення прав людини і громадянина, утвердження в практичному аспекті фундаментальних конституційних принципів, на яких заснована держава [3, с. 137].

Використання гарантованих законом можливостей захисту й охорони, а також відновлення порушених прав особи повною мірою можливе за умови залучення професійного представника. Наразі в сучасному світі значно зростає тенденція залучення представника не тільки в питаннях захисту особи від кримінального переслідування, але і в контексті здійснення представництва інтересів жертв кримінальних правопорушень, тобто потерпілих осіб. Разом із цим, діяльність щодо представництва інтересів потерпілого вимагає ґрунтовного аналізу, і на цій основі вдосконалення теоретичних, а також практичних засад його діяльності. Такий напрям діяльності неможливо повноцінно реалізувати без врахування особливостей історичного розвитку цього інституту, його оцінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльності адвоката-представника потерпілого у кримінальному провадженні, правовим засадам цього напрямку професійної діяльності адвоката присвячували свою увагу С. Є. Абламський [4], О. П. Герасимчук [5], І. В. Гловюк [6], Р. О. Ємельянов [7], О. П. Кучинська та Ю. В. Циганюк [8] та багато інших. Водночас здебільшого вчені або звертали увагу на специфіку захисту прав потерпілого самим потер-

пілим або ж торкалися лише окремих аспектів діяльності адвоката-представника потерпілого. Це також додатково засвідчує потребу аналізу окреслених нами питань.

Метою статті є визначення особливостей становлення інституту представництва інтересів потерпілого у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Для забезпечення прав і свобод людини, котра стала учасником кримінального провадження, доцільно залучати професійних фахівців. Саме інститут представництва здатен належним чином забезпечити виконання завдань кримінального провадження, котра поставлене законодавцем на перше, пріоритетне місце у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України [9].

За загальним правилом, представляти інтереси потерпілого у кримінальному провадженні може «особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні» [10]. Чинні законодавчі новели цілком відповідають міжнародним стандартам, однак важливо з'ясувати, який історичний розвиток цьому передував.

Становлення інституту представництва потерпілого на землях сучасної України розпочалося за часів Київської Русі, зокрема, з прийняттям Руської Правди. У цьому аспекті перш за все слід зазначити про зародження розшукової діяльності і такі форми діяльності, як «звід» і «гоніння сліду». Тобто у період Княжої доби сформувався прототип сучасних завдань кримінального провадження, проте ключовим у цьому є те, що їх вирішення покладалося саме на особу, на інтереси якої і відбулося таке посягання. Тобто в цей період сформувався прототип сучасного представництва, зокрема, можливість правонаступництва у представництві потерпілого.

У період дії Новгородської і Псковської судних грамот, які містили норми цивільного і кримінального матеріального і процесуального права, гарантувалося право позивача на залучення до справи представника, однак ним могли скористатися обмежений перелік суб'єктів, а саме: ченці, жінки, діти, престарілі та глухі [11, с. 65]. Отже, розпочалося закладення фундаменту для законного представництва у кримінальному судочинстві.

У подальшому окремі принципи представництва інтересів потерпілих продовжили своє фор-

мування за часів дії Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.). Положеннями останніх закріплювалися засади приватного характеру розшукової діяльності, котрі, зокрема, знаходили закріплення в обов'язку розслідування вбивства близькими родичами загиблого [12; 13, с. 32].

Не можна заперечувати, що розвиток інституту представництва відбувався поза межами становлення адвокатури. Важливо, що саме період чинності Магдебурзького права і Литовських статутів визначають, як початок формування інституту адвокатури. Тому цілком погоджуємося з позицією відповідно до якої професійна адвокатура розпочала своє формування на території нашої держави у період польсько-литовської доби [14; 15, с. 15–16; 16, с. 24–30].

Наступні суттєві зрушення у розвитку інституту представництва потерпілого відбулися щ прийняттям у 1743 р. проекту Кодексу українського процесуального права «Права, за якими судиться малоросійський народ». І хоча він офіційно не набув чинності, його положення активно застосовувались у практичній діяльності, яка мала характер правозахисної. Важливо також, що в цьому документі використовувався термін «адвокат» [17, с. 251–253].

Вагомим у формуванні правових засад представництва стало прийняття Статуту кримінального судочинства (1864 р.), в якому було закріплено низку фундаментальних засад провадження кримінально-процесуальної діяльності, серед яких: презумпція невинуватості, право обвинуваченого на захист, змагальність, гласність, забезпечення всебічного та об'єктивного дослідження й оцінювання доказів на підставі внутрішнього переконання суддів, можливість апеляційного та касаційного оскарження вироків, принципів виконання судових рішень тощо [18, с. 75]. Також у цей період запроваджено інститут помічників присяжних повірених, а з 1874 р. розпочали свою діяльність інститути приватних повірених.

З набуттям чинності у жовтні 1924 р. «Основ судоустрою СРСР і союзних республік», для надання юридичної допомоги населенню та судового захисту його інтересів почали функціонувати колегиї правозаступників (оборонців). У подальшому суттєвих змін інститут представництва інтересів потерпілих зазнав із прийняттям Кримінально-процесуального кодексу УРСР у 1960 р. З цих пір представники прирівнювалися до інших учасників кримінального судочинства і наділялися відповідним правовим статусом, котрий передбачав ряд прав і обов'язків, що покладалися на адвокатів.

Певних змін механізм правового регулювання діяльності адвокатів-представників потерпілих зазнавав із внесенням змін до КПК УРСР (1984 р.), прийняттям Закону України «Про адвокатуру» у 1992 р., Кримінального процесу-

ального кодексу України (2012 р.), Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2013 р.).

Зауважимо, що розвиток інституту представництва юридичних осіб розпочався у межах цивільного права. Перш за все це було зумовлено потребою захисту прав церкви. Як слушно зазначає Я. Падох, церква, а з часом і верви стали першими сторонами судового процесу у княжу добу.

На час існування Литовсько-Руської держави окрім церкви, ще й об'єднання ремісників і торговців виступали потерпілою стороною, зокрема, у справах щодо майнових злочинів. Виступ у суді такі організації здійснювали через уповноважених, які повинні були мати повну судову та процесуальну дієздатність, тобто це були повнолітні чоловіки [19, с. 96].

За часів Гетьманщини стороною судового процесу був позовник або обвинувач (істець, жалоблива сторона, з польської «повод»), їх представляли заступники. У справах щодо порушень майнових прав цеху, які відігравали вагоме значення у життєзабезпеченні козацтва, інтереси останнього представляв цехмістер чи старший цеху.

Упродовж XVIII–XIX ст. на землях України відбувався стрімкий промисловий розвиток, котрий закономірно призвів до кризи феодално-кріпосних відносин. У цей період зросла кількість ремісничих об'єднань, цехів, з'явилися перші заводи і фабрики. На той час основним джерелом кримінального процесуального права, як ми вже вказували, були «Права, за якими судиться малоросійський народ», прийняті у 1743 р. Ними було передбачено інститут представництва, а також закріплювалося, що «адвокатом, пленіпотентом, патроном, прокуратором і повіреним називається той, котрий в чужих справах по його дорученню замість нього в судах відстоює, відповідає, розправляєється» [20, с. 151].

У Статутах кримінального судочинства 1864 р. жодних норм щодо представництва установ і підприємств передбачено не було. Згідно із Засадами кримінального процесуального судочинства СРСР і союзних республік (1960 р.) юридичні особи не визнавалися потерпілими, забезпечувалося подання їх представниками виключно цивільних позовів. Подальші суттєві зрушення у представництві юридичних осіб відбувалися вже після набуття Україною незалежності. Таким чином, нами окреслені законодавчі новели, яких упродовж свого історичного розвитку зазнавала правова система України, зокрема, в контексті врегулювання діяльності представників потерпілих у кримінальному судочинстві.

Зауважимо, що деякі вчені вже намагалися розробити періодизацію становлення інституту представництва потерпілого у кримінальному

процесі України. Та, Р. Є. Ємеяльнов указує, що його формування відбувалося протягом семи відносно відокремлених періодів, серед яких: «I) звичаєвий (XI ст. – II пол. XIV ст.); II) козацький (1529 р. – II пол. XVIII ст.); III) імперський (1864–1917 рр.); IV) радянський (1917–1960 рр.); V) класичний (1960–1992 рр.); VI) незалежний (1992–2012 рр.); VII) сучасний (2012 р. – наш час)» [7, с. 22]. Важливо, що автором виокремлено означені періоди на основі узагальнення нормативних джерел, які здебільшого врегульовували порядок діяльності адвокатів, що виступали на стороні захисту. Таким чином, діяльність адвоката, як представника потерпілого, не відокремлена автором від діяльності захисника, що на нашу думку, декілька розширює отримані автором висновки.

В. Г. Пожар вказує, що «історичний шлях зародження та становлення сучасного інституту представництва у вітчизняному кримінальному судочинстві пройшов сім етапів: від етапу зародження цього інституту (з другої половини X ст. до кінця XIV ст.), який пов'язаний з рецепцією римського права через запровадження візантійського церковного права на території Київської Русі; через досягнення інститутом представництва самостійності в рамках розшукової форми кримінального судочинства в українському праві (на другому етапі – з кінця XIV ст. до 1864 р.); через перегляд значення інституту представництва та процесуального статусу представників учасників кримінального судочинства у зв'язку з переходом від розшукової форми кримінального процесу до змішаної (в рамках третього етапу – з 1864 р. до 1917 р.); через ліквідацію існуючого інституту повірених та занепаду взагалі правової регламентації інституту представництва в кримінальному судочинстві (четвертий етап – з 1918 р. до 1922 р.); через поновлення цього інституту у першому кодифікаційному акті радянського періоду (п'ятий етап – з 1922 р. до 1960 р.); через шостий етап розвитку інституту представництва (з 1960 р. до 1996 р.), який можна назвати класичним етапом процесуальної регламентації цього інституту, до кінця якого правова регламентація діяльності представників за своєю законодавчою технікою перевершувала всі попередні етапи; до останнього етапу (з 1996 р. й донині), який можна назвати етапом експансії інституту представництва як за рахунок встановлення права кожного на правову допомогу (зокрема, представництво свідка), так і взагалі розширення його правової регламентації» [9, с. 12].

О. В. Якимчук представила етапізацію становлення інституту представництва юридичних осіб пропонує таким чином:

«1) 24 серпня 1991 р. – 19 листопада 2012 р. – період дії радянського КПК в Україні. Участь юридичних осіб та їх представництво у кримінальному процесі у цей період мало відрізнялося від їх представництва в УРСР;

2) 20 листопада 2012 р. – 26 квітня 2014 р. Цей етап розпочинається з набуття чинності новим КПК 2012 року до введення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб в Україні Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 травня 2013 р. Характеризується тим, що юридичні особи активно беруть участь у кримінальному провадженні. Представники юридичних осіб представляють та захищають їх права та інтереси як потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та заявника. Новий КПК України чітко передбачає участь юридичних осіб та процесуально визнає за ними статус заявника, потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача. Юридичні особи вільні у виборі представника – від керівника юридичної особи до адвоката-захисника. Більшість норм КПК України 2012 року, які регулюють представництво юридичних осіб мають бланкетний характер та відсилають до положень цивільного та господарського законодавства;

3) 27 квітня 2014 р. (набуття чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р.) – теперішній час. Абсолютною новелою кримінального законодавства України за всю історію державності українських земель є введення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, що знайшло відповідне відображення у змінах становища юридичних осіб у кримінальному провадженні. Так, було введено нового учасника кримінального провадження – представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження» [21, с. 46-47].

Висновки. На підставі викладеного вважаємо, що періодизація становлення інституту представництва потерпілих осіб у кримінальному процесі можливо представити у вигляді сімох етапів. Серед них такі:

– *перший етап* (тривав від періоду звичаєвого права до роздроблення Київської Русі та появи Великого Князівства Литовського) – охарактеризований становленням приватної розшукової діяльності, коли представництво, зокрема, розшук особи злочинця здійснювався самостійно або членами родини потерпілого, його близькими особами;

– *другий етап* (XIII–XVI ст.ст) ознаменовано започаткуванням інституту адвокатури, котра здійснювала захист особи та її представництво, зокрема, на землях, на яких діяло Магдебурзьке право та Литовські статuti, у цей період відбулося суттєве вдосконалення правового механізму процедури професійного відбору осіб, які

уповноважені на представництво третіх осіб, відбулося закладення основ інституту «заступництва»;

– *третій етап* (XVI ст. – 1864 р.) започатковано стрімким розвитком ремесла, створенням цехів, фабрик, заводів, професійних об'єднань і розумінням потреби представлення інтересів окрім фізичних осіб, ще і юридичних;

– *четвертий етап* (1864–1960 рр.) – у цей час відбувалося становлення інституту приватних повірених, суттєве збільшення кількості недержавних юридичних осіб, заснування колегій правозаступників;

– *п'ятий етап* (1960–2012 рр.) відбувся під час дії кримінального процесуального кодексу УРСР 1960 р., згідно з яким суб'єктами адвокатської таємниці визнавалися адвокат, представник професійної спілки та іншої громадської організації у зв'язку з виконанням ним

обов'язків представника потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача;

– *шостий етап* (2012–2016 рр.) – перехідний період від положень застарілого кримінального процесуального законодавства до введення «адвокатської монополії», а також пов'язаний із реформуванням правового механізму регулювання професійної діяльності адвокатів в Україні;

– *сьомий етап* (2016 р. – наш час) зумовлений євроінтеграційним курсом, зокрема, введенням положень національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, представництва потерпілих. Вважаємо, що така періодизація відображає ті суттєві зміни, котрих зазнавав протягом свого історичного розвитку інститут представництва інтересів потерпілого в кримінальному процесі.

Список використаних джерел:

1. Вишковська В. І. Форми здійснення правозахисної діяльності в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право*. Вип. 25. 2014. С. 136–142. С. 137 URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7325/Vyshkovska.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Корнієнко П. С. Особливості правозахисної діяльності як різновиду юридичної діяльності. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 71–75. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001036707>.
3. Копча В. В. Правозахисна функція держави: доктринальні підходи до розуміння. *Публічне право*. 2019. № 2. С. 132–140. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=103:pp-2019-34-17&catid=90&Itemid=483&lang=uk
4. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні: монографія, за заг. ред. О. О. Юхна. Харків: Панов, 2015. 240 с.
5. Герасимчук О. П. Теоретичні та практичні аспекти професійного захисту потерпілого. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. «Право». 2011. № 1. С. 1–10.
6. Гловюк І. В. Потерпілий та межі оскарження судових рішень: чи потребує КПК змін? *Бюлетень Асоціації адвокатів України*. 2021. № 2(51). С. 21–22.
7. Ємельянов Р. О. Адвокат-представник потерпілого у кримінальному процесі: дис. ... д-ра філософ.: 081 Право. Кропивницький, 2023. 233 с.
8. Кучинська О. П., Циганюк Ю. В. Проблемні питання правового регулювання участі адвоката у кримінальному провадженні для надання професійної правничої допомоги учасникам такого провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 598–603. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.105>
9. Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2010. 20 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 20.08.2024).
11. Демиденко Г., Ермолаєв В. «Правда Руська» Ярослава Мудрого. Початок вітчизняного законодавства. Харків: Право, 2017. 392 с.
12. Литовські статuti 1529, 1566, 1588. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 3. С. 206–221. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pubpolpr_2016_3_9 (дата звернення 20.08.2024).
13. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 297 с.
14. Варфоломеева Т. В. Захист у кримінальному судочинстві. Київ: Вища школа, 1998. 204 с.
15. Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України: навч. посіб. для студентів юрид. вищих навч. закладів і фак. Київ: Ін Юре, 1997. 320 с.
16. Погорецький М. М. Становлення та розвиток інституту гарантій адвокатської таємниці в Україні. *Юридична Україна*. 2015. № 4-5. С. 24–30.

17. Сокальська О. В. Генеза інстанційних відносин між судовими установами українських земель у XVI ст. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 2. С. 251–253.
18. Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. Теорія, історія і практика. Київ: Ін Юре, 2004. 544 с.
19. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. Нарис історії. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1990. 128 с.
20. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвітков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.
21. Якимчук О. В. Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філософ.: 081 Право, 2021. 253 с.